Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 57
Warszawa 2022
Article No. 2719

Citation:
Vajdlová, M. (2022). Česká *i*-kmenová feminina na *-n* a jejich vývoj ve starší češtině (od r. 1300 do r. 1900). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *57*, Article 2719. https://doi.org/10.11649/sfps.2719

DOI: 10.11649/sfps.2719

Miloslava Vajdlová
(Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha)

Česká *i*-kmenová feminina na *-n* a jejich vývoj ve starší češtině (od r. 1300 do r. 1900)

Předkládaný příspěvek je věnován funkčnímu a formálnímu vývoji slovotvorných formantů **-snъ*, **-znъ*, **-nъ* během staročeského, středněčeského, obrozenského a poobrozenského období a slovotvornému a formálnímu vývoji českých *i*-kmenových feminin s komponentem *-n-*, tvořených derivací za pomoci výše uvedených sufixů, konverzí za účasti tvarotvorného formantu **-ъ*, popř. jiným způsobem, během téhož období.

Slovotvorné sufixy **-snъ*, **-znъ*, **-nъ* jsou obvykle považovány za formanty v historickém období již neproduktivní. Protože však ve staré češtině i v dalších vývojových fázích českého jazyka existuje několik, zčásti velmi frekventovaných derivátů s těmito sufixy, zajímá nás, zda příslušné deriváty do staré češtiny přecházejí z předchozích vývojových stadií jazyka, nebo zda vznikají až v českém jazykovém prostředí, tedy zda slovotvorné sufixy *-sn*, *-zn*, *-n* nejsou v rozporu s obvyklým předpokladem v historické češtině ještě alespoň v malé míře produktivní.

Dále se v předkládaném příspěvku zaměřujeme na slovotvorný, formální a částečně i morfologický vývoj českých *i*-kmenových feminin odvozených

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2022.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

za pomoci příslušných sufixů, přičemž sledovanou skupinu jmen ještě rozhojňujeme o feminina se slovotvornou bází zakončenou na *-n*, nulovým slovotvorným formantem a tvarotvorným formantem **-ъ*, tvořená konverzí, neboť tato jména se vyvíjejí velice obdobným až totožným způsobem jako feminina odvozená sufixy **-snъ*, **-znъ*, **-nъ*.[1] Zajímá nás původ a stáří, foneticko-fonologická i slovotvorná struktura těchto jmen, jejich zařazení k onomaziologickým kategoriím, pozice a stabilita (tedy schopnost setrvání) v lexikálním subsystému češtiny, důvody jejich vzniku a specifika užití,[2] žánrové rozvržení pramenů, v nichž se jména vyskytují, i to, jakým způsobem se tato substantiva vyrovnávají s alternacemi svého tvarotvorného základu zapříčiněnými hláskovými změnami, k nimž dochází v průběhu vývoje jazyka.

Danou problematiku sledujeme na materiálu pocházejícím z let 1300–1900, zahrnujícím následující vývojová stadia češtiny: střední a mladší fázi období staročeského (1300–1500), stadium středněčeské (1500–1775), obrozenské (1775–1840) a poobrozenské (1840–1900).[3] Pro celé sledované období používáme souhrnné neterminologické označení „starší čeština", čímž se vědomě odchylujeme od tradiční, dlouhodobě užívané klasifikace, jež období obrozenské a poobrozenské řadí již do vývojové fáze novočeské. Činíme tak proto, že konečná hranice novočeského období se postupem času neustále posouvá, ale počáteční hranice období zůstává dlouhodobě neměnná, a to i přesto, že jazyk obrozenské a poobrozenské periody již bezesporu nelze hodnotit jako novodobou, současnou češtinu, neboť se od ní v mnoha rysech odlišuje.[4] Z těchto důvodů období vymezené lety 1775–1900 pro potřeby této práce vyčleňujeme z období novočeského a přičleňujeme ho ke zkoumaným historickým stadiím jazyka.

Jako materiálovou bázi jsme při přípravě článku použili následující zdroje: pro stadium staročeské lexikální kartotéky oddělení vývoje jazyka Ústavu pro

[1] K vymezení a pojetí tvarotvorného formantu viz NESČ (2016), s. v. Tvarotvorný formant, k podílu tvarotvorného formantu na tvoření nových slov konverzí viz *Mluvnice češtiny* (Petr, 1986, s. 200–201).

[2] Je-li možné je stanovit.

[3] K historickému vývoji češtiny a jeho podrobnější periodizaci viz NESČ (2016), s. v. Periodizace vývoje češtiny, k podrobnější charakteristice jednotlivých období viz tamtéž hesla Čeština 14. stol., Čeština doby husitské, Humanistická čeština, Barokní čeština, Obrozenská čeština a Poobrozenská čeština 19. stol.

[4] K tomu více NESČ (2016), s. v. Obrozenská čeština a Poobrozenská čeština 19. stol. aj.

jazyk český AV ČR, v. v. i. (Staročeské lexikální kartotéky, b.r.), *Slovník staročeský* Jana Gebauera (Gebauer, 1970), *Staročeský slovník* (StčS, 1968–2008), *Elektronický slovník staré češtiny* (dále jen ESSČ; ESSČ, b.r.) a ediční modul *Vokabuláře webového* (*Vokabulář webový*, b.r.) webového portálu oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., pro období středněčeské veřejnou i interní verzi *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (LDHBČ, b.r.; LDHBČ[2], 2021), pro dobu obrozenskou a poobrozenskou kartotéku novočeského lexikálního archivu oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i. (Kartotéka novočeského lexikálního archivu, b.r.), a pro všechna sledovaná období diachronní složky *Českého národního korpusu* (*Český národní korpus*, b.r.).

1. Stadium staročeské

Po zániku jerů a ztvrdnutí palatalizovaných finál končí staročeská *i*-kmenová feminina v přímých singulárových pádech na tvrdou souhlásku, v řadě jiných pádů však u těchto jmen před koncovkami stojí konsonanty měkké. Vzniká tak nežádoucí alternace tvarotvorného základu, jež se stává podnětem k dalšímu spontánnímu formálnímu a morfologickému vývoji některých substantiv (srov. Gebauer, 1960, s. 341–401; Komárek, 2012, s. 175–176; Kosek, 2014, s. 68, 70–73; Šlosar, 1986, s. 161–163; Vážný, 1964, s. 73–81 aj.). Jména se v závislosti na svém konsonantickém a/nebo sufixálním zakončení a dalších faktorech[5] nevyvíjejí stejně – zatímco některá jména mění v průběhu času svoji formu i deklinační příslušnost, jiná pouze přijímají v některých pádech koncovky jiných skloňovacích typů, další pak bez ohledu na přetrvávající alternaci tvarotvorného základu nepodléhají žádným následným změnám.

Pozoruhodně stejnorodý vývoj zaznamenáme u skupiny staročeských substantiv, jež po zániku měkkostní korelace končí v přímých singulárových pádech na tvrdou nazálu *-n*, a to přesto, že se jedná o deriváty různých slovotvorných typů, spadající nadto do různých onomaziologických kategorií. Tato substantiva podléhají formálním i morfologickým změnám nejdříve ze všech ženských *i*-kmenů, a to v největším (maximálním zaznamenaném) rozsahu. Soubor *i*-kmenových feminin zakončených na *-n* obsahuje několik slovotvorně různorodých skupin:

[5] Tomuto tématu se podrobně věnovala Vajdlová (2020, zvl. s. 146–160).

- deverbativa utvořená pomocí přípon *-sn*, *-zn* (v praslovanštině **-snъ*, **-znъ*; např. *bázn*, *piesn*, *žizn*) a další jména od nich odvozená (např. *nebázn*, *spřiezn*, *trojepiesn*);
- jednoslabičná deverbativa odvozená příponou *-n* (v praslovanštině **-nъ*; např. *dan*, *sien*, *žen*);[6]
- deadjektiva zakončená na *-n*, jež je součástí slovotvorného základu, tvořená konverzí pomocí tvarotvorného formantu **-ъ* (např. *črn*, *lačn*, *prázdn*);
- denominativa odvozená až v době historické příponou *-en* (*bystřen*, *dievčen*, *tišen*)
- a několik jmen etymologicky neprůhledných (*dásn*/*dásno*, *dlan*, *jablan*/*jablon*, *holen*/*holeno*, *sáni*).[7]

1.1. Feminina zakončená na *-sn*, *-zn*

1.1.1. Deverbativa spadající do této skupiny jsou odvozena starobylými příponami *-sn*, *-zn* (v praslovanštině **-snъ*, **-znъ*).[8] S pomocí těchto sufixů se od sloves tvoří jména dějů a stavů, která se v rámci pravidelného sémantického vývoje metonymickým přenosem často stávají jmény výsledků děje; některé, zvl. periferní, účelově utvořené staročeské deriváty fungují také jako

[6] Uvádíme-li v textu ve snaze vyhnout se jeho přílišnému zatížení a nadměrné formulační komplikovanosti bez dalšího upřesnění délku slov a/nebo mluvíme-li o zakončení sledovaných lexémů bez další specifikace, máme na mysli vždy reprezentativní, tj. slovníkové formy jmen, nikoliv realizaci substantiv v rozsahu celého paradigmatu.

[7] Vzhledem k nejasnému původu či nejednoznačnému výkladu některých jmen (*dásn* f. / *dásno* n., *dlan*, *jablan*/*jablon*), sekundárnosti femininní formy jména (substantivum *holen* f. / *holeno* n. bylo primárně *o*-kmenovým neutrem, srov. Gebauer, 1960, s. 147) či s ohledem na formální specifičnost jména (femininum *sáni* je substantivum pomnožné) tato etymologicky neprůhledná substantiva ponecháváme v dalším výkladu stranou našeho zájmu.

[8] Jak ukazuje již hlásková skladba slovanských derivátů nezavdávající příčinu ke změně znělosti náslovného konsonantu sufixů (před sufixy vždy předchází vokál, srov. luž. *baseń*, rus. *básnja*, rus. *bojazn'*, stpol. *kaźń*, sln. *kázen*, chorv. *plijêsan*, pol. *pleśń*, slov. *pleseň*, pol. *przyjaźń*, rus. *prijázn'*, srb. a chorv. *prȉjāzan*, rus. *žizn'* aj.), přes hláskovou blízkost formantů se nejedná o variantu jednoho sufixu, ale o dvě od původu různé přípony: sufix **-sn-* je rozložitelný na *s-* reprezentující *s*-kmeny a frekventované nazální rozšíření, kdežto původ psl. sufixu **-znъ* lze podle Brugmanna (Brugmann, 1906, s. 512–513) spatřovat v bsl. derivační příponě **-źni-*/*-źnā-*?, jež by mohla představovat gramatikalizaci slovesného kořene **g'enH*$_1$*-*. – Za objasnění původu přípon děkuji Václavu Blažkovi z Ústavu jazykovědy a baltistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

jména jiných onomaziologických kategorií (jména prostředků, míst a nositelů vlastností).

1.1.2. V období staročeském je doloženo téměř 30 jmen s tímto zakončením a se slovesným (nebo možným či předpokládaným) slovesným základem: *básn*, *bázn*, *desětázn* ‚Desatero, deset božích přikázání'[9] *drážn* ‚dráždění, jitření', *kázn*, *lázn*, *nebázn*, *nekázn*, *nepřiezn*, *oprzn* ‚hniloba, rozklad', *otrýzn* ‚trýzeň, trápení; zohyždění', *otržn* ‚lapací síť na ptáky', *piesn*, *plasn* ‚mrkvovitá rostlina pálivé chuti', *plésn* ‚plíseň', *přiekořizn* ‚příkoří, pohana, potupa', *přiezn*, *rozkázn* ‚rozhodnutí, nález', *snážn* ‚snaha, úsilí', *spřiezn* ‚spojenectví', *strázn*, *trojepiesn* ‚píseň na oslavu vítězství', *trýzn*, *vážn* ‚miska vah', *žiezn*, *žizn* ‚žití v pokoji; hojnost, úroda; prostředky k obživě'. Ne všechny výrazy jsou však deverbálními deriváty tvořenými sufixy *-sn*, *-zn* – substantiva *nebázn*, *nekázn*, *nepřiezn* jsou záporné odvozeniny již existujících deverbativ, obdobná je situace u kompozit *desětázn* a *trojepiesn* obsahujících ve své slovotvorné struktuře feminina *(k)ázn* a *piesn*. Od feminina *přiezn* je odvozeno řídce doložené denominativum *spřiezn*.

1.1.3. Stáří, doba užívání, frekvence, pozice v systému slovní zásoby i šíře významového spektra staročeských jmen s tímto zakončením jsou velice různé. Některá jména do češtiny přešla z předčeských vývojových stadií jazyka (srov. stsl. *básnъ*, *bojaznь*, *prijaznь*, *žiznь*), jiná sice ve staroslověnštině doložena nejsou, předpokládáme ale jejich přímou spojitost s předčeským stavem, neboť k předchozím vývojovým fázím jazyka odkazují svojí motivací:

- femininum *kázn* Machek (Machek, 2010), s. v. *kázeň* odvozuje od slovesa *kázati*, Rejzek (Rejzek, 2015)[10] upozorňuje i na možnost fundace slovesem *káti se*;
- subst. *lázn* podle Machka (Machek, 2010), s. v. *lázeň* souvisí s latinským *lavāre*, Rejzek (Rejzek, 2015) o něm říká: „Psl. **laznъ*, **lazn'a* se obvykle spojuje se slovesem **laziti* (srov. č. nář. *lazit* ‚lézt' […]);[11]

[9] V jednoduchých uvozovkách uvádíme významy lexémů, jednotlivé významy od sebe oddělujeme středníkem.

[10] Není-li uvedeno jinak, je původ lexému v citovaném etymologickém slovníku analyzován pod stejným heslem jako v předchozím uváděném zdroji.

[11] Poznámka M. V.: Sloveso *laziti* je ve staré češtině doloženo.

– *plésn* Machek (Machek, 2010), s. v. *plíseň* dává do souvislosti s lit. *plekstu*, *plekau*, *plekti* ‚trouchnivět', Rejzek (Rejzek, 2015) s lit. *pelesiai*, *peleti* ‚plesnivět';
– v případě substantiva *přiekořizn* ESSČ (ESSČ, b.r.) ve shodě s etymologickými slovníky předpokládá etymologickou souvislost výrazu se staroslověnským slovesem *koriti*, Šimek (Šimek, 2017, s. 89–97), Nejedlý (Nejedlý, 2014, s. 245) spojitost s prefigovaným praslovanským slovesem **perkoriti*.[12]

1.1.4. Sledovaný slovotvorný typ je ve staré češtině stále ještě produktivní – v období staročeském vznikají další, překvapivě početné nové deriváty. Některé z nich po hláskových změnách probíhajících při tvoření jmen, zvl. po splynutí iniciálního konsonantu sufixu (ostré sykavky) s koncovou souhláskou slovotvorné báze (opět se jedná o sykavku, tentokrát tupou) končí na *-žn*: *drážn*, *otržn*, *snážn*, *vážn*.[13] Značná část primárních (tj. deverbálních) derivátů je jednoslabičná, také všechny staré, již z předčeského období pocházející odvozeniny i frekventované novější deriváty jsou jednoslabičné. U všech jmen před sufixem předchází vokál (nejčastěji *á*) nebo slabikotvorné *r*.

1.1.5. Nově utvořená jména jsou na ose centrum–periferie slovní zásoby rozložena značně nerovnoměrně: buď patří k centrální slovní zásobě (*kázn*, *piesn*, *žiezn*), nebo jsou doložena hapaxně či řídce, a řadí se tudíž na periferii lexikálního subsystému: *drážn* (1),[14] *oprzn* (1), *otrýzn* (6), *otržn* (3), *plasn* (1), *plésn* (5), *přiekořizn* (?), *rozkázn* (1), *snažn* (1), *strázn* (1), *vážn* (1). Totéž platí pro některá jména odvozená od již existujících derivátů nebo s jejich pomocí utvořená skládáním: *spřiezn* (2), *desětázn* (1), *trojepiesn* (2). Pouze feminina *lázn*, *trýzeň* nelze bez výhrad zařadit ani do jedné z těchto skupin, substantivum *lázn* se ovšem v průběhu svého dlouhodobého vývoje k centrální slovní zásobě později připojí.

[12] Podrobněji k možnému původu slova *přiekořizn* viz bod 1.4.2.

[13] Nejedlý (2019, s. 155) vykládají vznik feminina *otržn* odlišným způsobem – jako rozšíření morfologického základu o kmenotvorné *-n-*. Toto vysvětlení však na celou skupinu derivátů končících na *-žn* aplikovat nelze, neboť v případě substantiv *drážn*, *snážn*, *vážn* není kmenotvorný komponent *-n-* v morfologické struktuře motivujících *i*-kmenových sloves *drážiti* (později *drážditi*), *snažiti sě*, *vážiti* obsažen. V důsledku toho dané vysvětlení nepovažujeme za pravděpodobné ani v případě substantiva *otržn*.

[14] V závorce uvádíme počet výskytů příslušného jména.

Nově vzniklá hapaxní a řídce doložená jména jsou utvořena převážně z důvodů překladových nebo rytmických a vyskytují se zejména v památkách pocházejících z první poloviny staročeského období, což potvrzuje archaičnost sledovaného slovotvorného typu:

- femininum *oprzn* ‚hniloba, rozklad' je užito jen v Žaltáři poděbradském (*který užitek mój v krvi méj, když sendu v oprzn* ŽaltPod 29,10 *in corruptionem*, další biblické překlady užívají na stejném místě běžnější výrazy: *v zpiržňenie* ŽaltWittb, *v zetlenie* BiblDrážď);[15]
- substantivum *strázn* zaznamenáme jen v Hradeckém rukopisu v rýmu k výrazu stejného slovotvorného typu (*a tak v tej milostnej strázni zapomanula bieš' bázni* Hrad 32r);
- řada jmen se nachází pouze v latinsko-českých veršovaných slovnících mistra Bartoloměje z Chlumce, zvaného Klaret, jako české protějšky latinských ekvivalentů[16] (*desětázn* ‚Desatero, deset božích přikázání', *drážn* ‚dráždění, jitření', *plasn* ‚mrkvovitá rostlina pálivé chuti', *snažn* ‚snaha, úsilí', *vážn* ‚miska vah'; např. *decalogus desětázn* KlarGlosA 2379), popř. je nalezneme pouze u Klareta a v dalším slovníku, jenž z klaretovské předlohy vychází (srov. Voleková, 2015, s. 217–218) (*trojepiesn* ‚píseň na oslavu vítězství'; *mithologia pravopiesna*, *victoriaque vítězstvo*, *trojepiesn que triumphus* KlarVokF 381, pod. SlovKlem 2v);
- femininum *otrýzn* ‚trýzeň, trápení; zohyždění' se užívá toliko v pramenech biblických a v překladových textech úzce souvisejících s biblickou a nejstarší křesťanskou historií, tedy opět vždy v pozici překladového ekvivalentu latinské předlohy (např. *učinil* [král] *velikú otrýzen v zemi* BiblDrážď 1 Mach 13,32 (*trýzen* BiblOl, *mord* BiblPraž) *plagam*);[17]
- substantivum *plésn* se na rozdíl od výše uvedených lexémů vyskytuje i v mladších pramenech. Čtyřikrát je doloženo v různých dobových latinsko-českých slovnících a jedenkrát v souvislém textu – v lékařském spisu ze

[15] Staročeské doklady uvádíme a památky citujeme ve shodě se zásadami *Staročeského slovníku* (srov. StčS, 1968) a *Elektronického slovníku staré češtiny* (srov. *Elektronický slovník staré češtiny* (ESSČ, b.r.)).

[16] Klaret při tvoření slov s oblibou používal neobvyklé postupy i okrajové, málo frekventované slovotvorné prostředky, srov. Michálek (1989).

[17] Lexém najdeme v *Bibli drážďanské*, *Pasionálu muzejním*, ve spisu *Život Krista Pána* a v jednom z variantních rukopisů *Životů svatých Otců*.

sklonku staročeského období (např. *mucor plésn* KlarBohE 300; *obnovuje tu věc medem a tu plésen doluov smietaje* LékChir 140v).

1.2. Ostatní *i*-kmenová feminina zakončená na *-n*

1.2.1. Svým původem nejstarší a nejkoherentnější skupinou tohoto souboru, spojujícího v sobě jména původem odlišná, ale co do dalšího formálního i morfologického vývoje stejnorodá, jsou jednoslabičná deverbální jména dějů (sekundárně i výsledků děje, prostředků, míst a nositelů vlastností) tvořená příponou *-n* (v praslovanštině **-nь*). Jména mají fonologickou strukturu „konsonant(y) – vokál – konsonant" a řada z nich je všeslovanská (srov. stsl. *branъ*, *danъ*, psl. **stornъ*, všesl. *sien*) nebo má všeslovanské kořeny:

- substantivum *sien* Machek (Machek, 2010), s. v. *síň* uvádí v souvislost s výrazy *sědlo*, *sídliště*, *sídliti*, Rejzek (Rejzek, 2015) upozorňuje na nejednoznačnost výkladů a mj. uvádí, že psl **sěnь* bývá nejčastěji spojováno s homonymem **sěnь* ‚stín', stejně lexém interpteruje i ESJS (ESJS, 1989–2021), s. v. *sěnь*[2];
- femininum *strán* podle Rejzka (Rejzek, 2015), s. v. *strana* i ESJS (ESJS, 1989–2021) pochází z ie. **sterh*$_3$- ‚prostírat se, šířit se', od něhož je odvozeno i české *-střít* a *prostor*, Machek (Machek, 2010) uvádí, že lexémy *strana*, *stráň* se obvykle odvozují od slovesa *stříti* ‚prostírat se'.

K této skupině jmen ve staré češtině patří substantiva *bran* (později a nč. *zbraň*), *čten* ‚čtení, četba', *dan*, *sien*, *strán*, *žen*, jejich odvozeniny *obran*, *předsien* a složenina s druhým komponentem *sien krásien* ‚královská (palácová) síň'.

1.2.2. Další podskupinou jsou deadjektivní jména nositelů vlastností, jména vlastností, stavů a míst utvořená konverzí pomocí tvarotvorného formantu **-ь*. Tato jména jsou zakončena na *-n*, jež je součástí slovotvorného základu. Působením formantu **-ь* se v průběhu hláskového vývoje češtiny finála derivátu mění na *-n'*, ale po depalatalizaci opět dochází k jejímu ztvrdnutí, takže jména po zániku měkkostní korelace končí stejně jako deriváty tvořené pomocí sufixů s komponetem *-n-* v přímých singulárových pádech na tvrdý konsonant.

K tomuto slovotvornému typu ve staré češtině patří substantiva *bezvoden* ‚bezvodé, vyprahlé místo', *črn* ‚černě, temnota', *lačn* ‚lačnost, hlad', *lén* ‚lenost', *plán* ‚pláňka, planý, divoce rostoucí strom nebo keř', *posvátn*

‚posvátný příbytek', *práchen* ‚zpráchnivělý kmen nebo kus dřeva', *prázdn* ‚volný čas; nečinnost' a *zelen* ‚zelenina'. Ojediněle je z rýmových důvodů ve tvaru ženského *i*-kmene účelově užito i jinak *o*-kmenové desubstantivní maskulinum *slon* ‚slonovina' (*turkat*, *sardin*, *palejs v sloni*, *jaspisové*, *kalcidoni* LegKat 979).[18]

1.2.3. Až v době historické byla příponou *-en* odvozena denominativní jména nositelů vlastností *bystřen* ‚bystřina', *dievčen* ‚dívčí věk', *tišen* ‚vánek, větřík, poklidně se pohybující vzduch'. Nejedná se výhradně o deadjektiva a slovotvorná báze derivátů nekončí na *-n*, jako je tomu u předchozí skupiny jmen, v důsledku čehož se domníváme, že tato nová jména nebyla utvořena ústrojně za pomoci starých sufixů **-ьnъ*, **-ьnъ*, ale neústrojně nápodobou již existujících derivátů jiných slovotvorných, formálně blízkých typů *pies(e)n*, *žen* a *bezvoden*, a to za pomoci vyabstrahovaného zakončení těchto jmen *-en*. Tuto tezi podporuje i skutečnost, že jména jsou doložena pouze ve vokalicky rozšířené podobě s koncovým *-en* a původně vkladné *-e-* se v nepřímých singulárových pádech[19] nevypouští (*na bystřeni*, *v dievčeni*).

1.2.4. Obdobně jako jména se zakončením *-sn*, *-zn* i zbývající ženská *i*-kmenová substantiva končící na *-n* patří jak k centru, tak k periferii slovní zásoby, ale s tím rozdílem, že oproti deverbativům na *-sn*, *-zn* jsou na škále centrum–periferie rozložena nepoměrně rovnoměrněji. I tato skupina jmen zahrnuje řadu hapaxních či řídce doložených, účelově utvořených substantiv vyskytujících se pouze:

- v biblických překladech (*bezvoden*, *dievčen*, *zelen*; např. *ješto dáváte desátek z balšana a z rúty i ze všie zeleni* BiblDrážď L 11,42 *olus*);
- ve slovnících mistra Bartoloměje z Chlumce (*črn*, *čten*, *krásien*, *práchen*; např. *čten lectura* KlarGlosA 1096);
- ve veršovaném textu v rýmu (*bystřen*; *též jakž křemen na bystřeni, po němž prudká voda chření* HodKlem 81r);
- popř. v textech jiného typu (*lačn*, *posvátn*, *tišen*; např. *nebe bývá jasnějšie, … dýše tišen lehčějě* SekvOpav 52v *aura*[20]).

[18] Srov. ale též např.: *tu sobě učini král veliký trón z slonu a obloži zlatem* ComestC 176r.
[19] Tvary plurálové nejsou doloženy.
[20] V jiných pramenech se latinské *aura* překládá maskulinem *tichen* téhož významu.

1.3. Formální a morfologický vývoj feminin na *-n*

1.3.1. Staročeská *i*-kmenová feminina zakončená na *-n* jsou formálně i morfologicky značně nestabilní. Jak již bylo výše uvedeno, po depalatalizaci finály končí v přímých singulárových pádech na tvrdou souhlásku:

piesn rcěte jménu jeho [Boha] ŽaltWittb 65,2 *psalmum*;

králi zemšcí ot kterých berú dan nebo úrok? Ot svých li synóv, čili ot cizích? BiblDrážď Mt 17,24 *tributum*,

dcera má diáblem posědena velikú otrýzn od něho trpí KristA 57v,[21]

v řadě jiných pádů však před koncovkou předchází souhláska měkká:

když v tanci zpievají o smilstvě piesni nesličné DesHrad 173;

aby páni od svých poddaných měli určené dani ŠtítKlem 84v;

ať chodci … nespievají písní rúhavých o papeži ŽídSpráv 114.

1.3.2. Nadto je kombinace koncové nazály *n* s předcházejícím konsonantem, jímž je většinou sykavka, na rozdíl od četných jiných jednoslabičných *i*-kmenů se shodnou hláskovou skladbou „konsonant – vokál – konsonant – konsonant“[22] (např. *lest*, *mast*, *past*, *pěst*; *mysl*, *žrd*/*žerd*) obtížně vyslovitelná, a tak do nom./akuz. sg. jmen zakončených na konsonant a *-n* analogicky k nepřímým pádům s jerovým *e* (srov. dat. pl. **pěsnьmъ* → *piesnem*, lok. pl. **pěsnьchъ* → *piesnech*) proniká již velmi brzy (už před r. 1350) vkladné *e*:

veslal u má usta piesen novú ŽaltKlem 39,4 *canticum*;

prázden lidská nalezla jě [modly] *na okolcě zemském* BiblDrážď Sap 14,14 *supervacuitas*;

velikú jste otrýzen nad zemí učinili BiblDrážď 1 Mach 15,29 (*trýzen* BiblOl) *plagam*;

práchen gles KlarGlosB 625.

1.3.3. Není to však jediný způsob, jakým ženské *i*-kmeny na *-n* rekonstruují svoji historicky primární dvouslabičnou formu nom./akuz. sg.:

[21] Uvádíme-li více dokladů, řadíme je podle stáří památek.

[22] A to včetně těch, u nichž před finálou předchází taktéž sykavka – viz uvedené příklady.

– ve slovnících Bartoloměje z Chlumce se z rytmických a rýmových důvodů vyskytují též nominativy mající *ja*-kmenové zakončení:

bázně timor, sed amor milost sit, volánie clamor KlarGlosA 1355;

bělost albedo, škřip stridor, črně nigredo KlarGlosA 1485;

compilamen vazenie, placitum libo, tendor otržně KlarGlosA 2687

– a ve spisu Pavla Žídka *Spravovna* je ze stejných příčin ojediněle užit nominativ *ьja*-kmenový:

to jest najlepšie daní, neb ti lidé nejsú světu zlatem zaplacení ŽídSpráv 109.

Jiné staročeské prameny tyto ani obdobné tvary ani nepřejímají, ani neužívají.

1.3.4. Proběhnuvší změna zakončení nom./akuz. sg. *-n* → *-en* sice vyrovnává počet slabik ve tvarech přímých i nepřímých pádů téhož jména a snižuje množství alternací tvrdého a měkkého konsonantu v různých tvarech, neodstraňuje však tyto alternace úplně. Proto se vlivem singulárových tvarů nepřímých pádů, nom., gen., akuz., vok. a lok. du., nom., gen., akuz. a vok. pl. s *-ň-* posléze měkčí tvrdé koncové *-n* nom./akuz. sg. Dokládají to bezpečně zápisy z 1. i 2. poloviny 15. století:[23]

skrúšenie a bazň u milosti božie OtcB 48r;

i poče Tristram velikú ziezeň jmieti TristB 39r;

ukrop sobě na dlaň málo balšámu a potom drž dlaň na slunci CestMandA 170v;

žeň mnohá jest, ale dělníci nemnozí, protož proste pána žni, ať pošle dělníky na žeň svú HusPostH 3r.

1.3.5. Ve zbývajících tvarech je nežádoucí alternace tvarotvorného základu ve výsledný prospěch měkkých konsonantů odstraněna přejetím koncovek jiných měkkých deklinací, zejména ženské deklinace *ja*-kmenové. Sekundární koncovky k ženským *i*-kmenům pronikají již od 1. poloviny 14. století:

ľudé myslili sú prázdně ŽaltWittb 2,1 (*věci prázdné* BiblDrážď, *marnosti* ŽaltKlem, *ješitnosti* ŽaltKap) *inania* ‚na pošetilé věci';

v sieniech i posvátných komorách BiblOl 1 Par 23,28 *in vestibulis*;

tu modlu popové ejipští … <s> svými piesněmi okolo … chrámu nosiechu OtcB 18r;

[23] Kvůli jednoznačnosti podávaných informací v tomto případě uvádíme citované dokladové slovo nikoliv v transkripci, ale v transliteraci.

byli smy jako ovcě blúdiecé bludy a básněmi lestnými JeronM 1r.

Na konci staročeského období jsou sekundární koncovky u ženských *i*-kmenů již značně frekventované.

1.4. Jména kolísající mezi různými deklinacemi či rody

1.4.1. Staročeská *i*-kmenová feminina zakončená na *-n* hojně přejímající v průběhu staročeského období koncovky jiných měkkých deklinací postupně přecházejí k nově vznikajícímu deklinačnímu typu *píseň*, na jehož konstituování se významnou měrou podílejí.[24] Kromě toho se některá substantiva tvořená sufixem *-zn* již od počátku svého doložení ve staré češtině vyvíjejí odlišně než ostatní deriváty stejného slovotvorného typu – vytvářejí i jinou variantní základní (reprezentativní) formu lexému než podobu zakončenou na *-eň* a užívají též tvary podle jiných deklinací nebo rodů než jen podle ženských *i*-kmenů a *ja*-kmenů. Jsou to jména, jež jsou z hlediska staročeského uživatele slovotvorně nemotivovaná, tudíž slovotvorně neprůhledná a systémově neukotvená, a v důsledku toho ještě náchylnější ke změnám než ostatní feminina na *-n*.

1.4.2. Příslušnost substantiva *přiekořizn*/*přiekořizna* ke skupině deverbálních jmen dějů tvořených sufixy *-sn*, *-zn* není zcela jistá – Machek (Machek, 2010), s. v. *kořiti* předpokládá, že substantivum je utvořeno expresivním sufixem *-izna*. Jméno lze ale též vykládat jako ne zcela typické (víceslabičné, prefixálně-sufixální derivací tvořené) *i*-kmenové jméno děje s příponou *-zn*, ke kterému pod vlivem neobvyklých tvarů přímých singulárových pádů a působením jmen na *-izna* proniklo *a*-kmenové zakončení. Tento vývoj forem předpokládá Gebauer (Gebauer, 1960, s. 368) a vzhledem k tomu, že příponou *-izna* se odvozují deriváty od jmen, nikoliv od sloves,[25] se k tomuto výkladu kloníme i my.[26] Lexém je doložen v *i*-kmenové i *a*-kmenové variantě:

syn přiekořiznu činí otci BiblOl Mi 7,16 *contumeliam*;

útiskuov ani příkořizní žádných … od své matky nemajíce ArchPís 1,22 (1471),

[24] Detailněji ke vzniku deklinačního typu *píseň* viz Vajdlová (2012, 2020).

[25] Srov. lexémy na *-izna* obsažené v StčS (1968–2008) a ESSČ (b.r.); Nejedlý (2014, s. 244–252).

[26] Šimek (2017, s. 89–97) oproti tomu předpokládá, že jde o dva samostatné lexémy předčeského původu. Nejedlý (2014, s. 245) lexém vykládá jako desubstantivum tvořené příponou *-izna*, konkrétně jako variantu původního maskulina (s odkazem na stsl. *ukorъ* a *ukorizna* a pozdně staročeské substantivum *příkoř*). Rod substantiva *příkoř* však není zcela jistý – ESSČ (b.r.) ho s pochybnostmi klasifikuje jako femininum.

ale již během doby staročeské *i*-kmenovou formu *přiekořizn* z užívání vytlačuje systémově snáze začlenitelná a tvarově jednoznačnější varianta *a*-kmenová.

1.4.3. Substantivum *lázn*/*lázně*/*lázna* se ve staré češtině skloňuje zároveň podle ženské *i*-kmenové, *ja*-kmenové i *a*-kmenové deklinace. Díky slovotvornému typu, k němuž jméno patří, je sice primární formou jména *i*-kmen *lázn*, ale centrální a nejfrekventovanější staročeskou variantou je *ja*-kmen *lázně*:

učiň mu lázni zvláštní z konopi LékRhaz 167;

prvé do lázně šel, čistě se zmyl HynRozp 139r;

v Konstantynopoli jest lázně veliká velmi CestKabK 183v.

Jednoznačně identifikovatelné tvary *i*-kmenové formy jsou řídké:

pokuta, ješto slove lázen PrávSasE 130v.

Doložení různých kmenových variant v jednom prameni, a to i v blízkém kontextu, ale ukazuje na to, že se všechny tři variantní formy slova užívaly zároveň a jako dosti, ne-li zcela rovnocenné:

toť jest lázna velmi dobrá … Učiň sobě lázni v kádi a přikryti svrchu lázen dobře LékMuz 38v;

jdi do lázně LékChir 93r;

jdiž do lázny (n. *lázni*?) LékChir 224r.

V dalších obdobích postupně převážily tvary měkkých deklinací a substantivum přešlo k deklinačnímu typu *píseň*.[27]

1.4.4. Některá jména mají i tvary rodu mužského.

1.4.4.1. Ty ve staré češtině převládají u starého všeslovanského jména *žizn* ‚žití v pokoji; hojnost, úroda; prostředky k obživě'. Substantivum se skloňuje podle mužské *u*-kmenové deklinace:

pole tvá napilňena budú žiznem ŽaltWittb 64,12 *ubertate*;

nuž aj, přijde sedm let velikého žiznu po všie zemi ejiptské BiblOl Gn 41,29 *fertilitatis*,

[27] Srov. LDHBČ (b.r.), PSJČ (1935–1957), SSJČ (1960–1971), SSČ (1994), s. v. *lázeň*.

přestože je jednoznačně, jak prozrazuje jeho forma, odvozeno sufixem *-zn*, kterým se tvoří *i*-kmenová jména rodu ženského. Jako femininum je však doloženo jen velice zřídka:

pak na léto taká žizn bieše, že kořec žita šest peněz zlých platieše DalC 94,9 (*úroda* DalL)

a v jiném opisu téže památky figuruje již opět jako maskulinum:

pak na léto taký žizn bieše… DalV 94,9.

1.4.4.2. Ojediněle je v mužském rodě doloženo i substantivum *dan*:

jest li král, zámutek nalezne a umenšenie pokladuov a daňóv BřezSnářM 55v.

1.5. Situace na konci staročeského období

V průběhu staročeského období postupně zanikají téměř všechna ojediněle či řídce doložená jména včetně Klaretových okazionalismů, přestává se užívat archaické substantivum *žizn* a dočasně vycházejí z užívání lexémy *strázn*, *trýzn*.

2. Stadium středněčeské

2.1. Feminina zakončená na *-sn*, *-zn*

2.1.1. Z období staročeského do doby střední ze jmen tohoto typu přecházejí pouze lexémy patřící k centru slovní zásoby (*báseň*, *bázeň*, *kázeň*, *lázeň*/*lázně*/*lázna*, *nebázeň*, *nekázeň*, *nepřízeň*, *píseň*, *přízeň*, *žízeň*), jejich okrajově užívaný derivát (*spřízeň*) a řídce doložené substantivum *pléseň*.

2.1.2. Slovotvorný typ v tomto období již není produktivní – jako nové, ve staré češtině nedoložené lexémy zaznamenáme pouze hapaxní deriváty nebo složeniny obsahující slova již existující (*bezkázeň*, *chválopíseň*, *vítězopíseň*; např. *láska … veselou vítězopíseň prokřikovati bude* NitschPost 1,159),[28] ojedinělým kreativním autorským počinem je substantivum *vážeň* ‚vážnost':

[28] Středněčeské památky citujeme podle soupisu pramenů LDHBČ (b.r.).

bývá malá vážeň tomu LomnNaučDět 154.[29]

2.2. Ostatní *i*-kmenová feminina zakončená na *-n*

2.2.1. Vznikají nová slova patřící do této skupiny: doloženy jsou jak deverbální deriváty tvořené sufixem *-(e)ň* (*mučeň* ‚trápení', *staň* ‚sídlo'; např. *jest s tím neodbytným člověkem pravá mučeň* Jgd, Berl. král.),[30] tak deadjektivní, resp. denominativní jména nositelů vlastností obsahující *-n* ve slovním základu (*baheň* ‚bahnité místo', *slúň* ‚výsluní, slunné místo'; např. *roste* [karafiát] *na slúni a na místech výslunných* MattHerbVel 182v) i odvozenina vytvořená mechanickým připojením koncového *-eň* k základu slova (*tmeň* ‚tmavé místo'; *tmeň, g. f., hustý les, že v něm tma … lucus* RosaSlov 4, T130v), tedy typy jmen známé již ze staré češtiny.

Zaznamenáme také další, analogicky tvořená substantiva:

- deverbální dějové jméno *náplň* ‚úplněk' vzniklé konverzí (finální *-ň* není sufixem, ale součástí slovotvorné báze; *slunečnou světlostí … obzvláštně v náplni své zastkvělý jest* [měsíc] NitschPost 1, 172);
- od slovesa *rozvodniti se* je pod vlivem substantiva *povodeň* rovněž konverzí utvořeno femininum *rozvodeň* ‚povodeň' (např. *taková rozvodeň deštivá se stala, že ani jednou nohou vyjiti nemohli* JgSlov, Zákl. m. Brn. 197, 1760);
- taktéž na základě substantiva *povodeň* vzniká i slovní hříčka *pokrveň* (*zde se* [po bičování Ježíše] *nachází povodeň*, *anebo radějí pokrveň*, *nýbrž vylívá se celé moře červené* NitschPost 1, 194);
- k neutru *podsíní* ‚pavlač, loubí' se vlivem hojně užívaného feminina *síň* v této době přitvářejí ženské varianty patřící k deklinačním typům *píseň* (*vysoká překlenutá podsíň* CestHar 188) a *duše* (*jestliže by podsíni před tím domem chtěl sobě udělati* [nabyvatel] ArchČ 17, 563, 1518).

---

[29] Substantivum *vážn/vážeň* sice bylo doloženo již ve staré češtině ve slovníku mistra Klareta, ale ve zcela jiném významu (‚miska vah', srov. bod 1.1.5). Vzhledem k ojedinělosti užití slova v obou obdobích, časové prodlevě mezi oběma výskyty a rozdílným významům nepředpokládáme zachování staročeského lexému do období středněčeského, ale vytvoření nového slova s totožnou formální strukturou, tj. diskontinuitu tvoření. – Diskontinuitou ve starších vývojových obdobích jazyka se zabýval Nejedlý (2010a, 2010b).

[30] Ojediněle doložené femininum *staň* (*tobě slovem, ó královno nebes a světa stani, všecko koleno se klaní* FrozObr 30) hodnotíme jako morfologickou, z rýmových potřeb účelově vytvořenou variantu hojně užívaného maskulina *stan* t. v.

S výjimkou hojněji rozšířeného feminina *slúň* se jedná o jména doložená řídce nebo ojediněle.

2.2.2. V době středněčeské se u substantiv častěji než v předchozí vývojové fázi vyskytují *ja*-kmenové tvary nom./akuz. sg. Jsou doloženy u původně jednoslabičných jmen, popř. u jejich derivátů, po celé období a v pramenech nejrůznějších žánrů. Nejde tedy o novotvary vázáné na dílo jednoho autora či vytvořené okazionálně kvůli potřebě rýmu apod., jako tomu bylo v případě staročeských dvouslabičných *ja*-kmenových nominativů zaznamenaných pouze v Klaretových slovnících. Domníváme se tudíž, že se jedná o spontánně, ale nenáhodně vzniklé novotvary vyrovnávající svou formou slabičný rozsah nom./akuz. sg. příslušných jmen jednak s dalšími tvary téhož substantiva, jednak s přímými singulárovými tvary početných českých dvouslabičných ženských *a*-kmenů a *ja*-kmenů:

jestliže by podsíni před tím domem chtěl sobě udělati [nabyvatel] ArchČ 17,563 (1518);

malá síně ArchKolE 490v (1732);

tak veliká daně a tribut Turkům se dávati musí KochKrist 983.

3. Stadium obrozenské a poobrozenské

3.1. Vývoj již existujících a dříve doložených jmen

3.1.1. Kontinuálně jsou užívána veškerá frekventovaná substantiva zakončená původně na *-n*, nyní *-ň*, doložená v předchozích dvou obdobích. Výrazy nově vzniklé během doby středněčeské, vesměs hapaxní či řídce doložené, většinou zanikají, do dalšího období z nich přecházejí, přesněji řečeno v dalším období se používají jen jména *náplň*, *podsíň*/*podsíně* a *sluň*. Obnovuje se užívání lexémů *strázeň*, *trýzeň*, zaznamenaných v době staročeské, ale nikoliv již středněčeské.[31] Předpokládáme, že jejich znovuzařazení do soudobého lexika není náhodné, ale že je projevem dobového zájmu o starší jazyk, jež se v těchto obdobích intenzivně uplatňuje.[32]

[31] U feminina *strázeň* nemůžeme vyloučit ani diskontinuitní tvoření pod vlivem jiných formálně blízkých substantiv, neboť jméno je v době staročeské doloženo pouze ojediněle ve slovníku mistra Bartoloměje z Chlumce – nebylo tedy součástí tehdejší běžné slovní zásoby.

[32] Srov. Havránek (1936, s. 79n.); Šlosar aj. (2009, s. 103n.); NESČ (2016), s. v. Obrozenská čeština a Poobrozenská čeština 19. stol. aj.

3.1.2. Od poloviny 19. století prudce narůstá počet dokladů feminina *plíseň*.[33] Výraz byl nepochybně i v době staročeské a středněčeské užíván častěji, než svědčí množství jeho dokladů, ale díky svému významu, možným kontextům použití a převažujícímu žánrovému složení dobové písemné produkce byl v těchto obdobích písemně zaznamenán jen zřídka. V období obrozenském a poobrozenském je doložen nepoměrně hojněji, a to v památkách různých žánrů, úspěšně se prosadil zejména v krásné literatuře:

tu prapor krvavý a bubnů plíseň jí z ňader loudí mnohou vzletnou píseň S. Čech, Nová sbírka veršovaných prací (1880);

já smál se lidské naději a touze, zřel všady smrt jen, hrobu plíseň pouze J. Kalus, Písně (1882);

Božetěchu, snů tíhu setřes jako plíseň mechu K. Kučera, Zapadlé hvězdy (1890).

Lexém se tak stává dobrým příkladem toho, že množství existujících písemných záznamů slova nemusí vždy odpovídat skutečné frekvenci užívání výrazu ve všech sférách mezilidské komunikace.

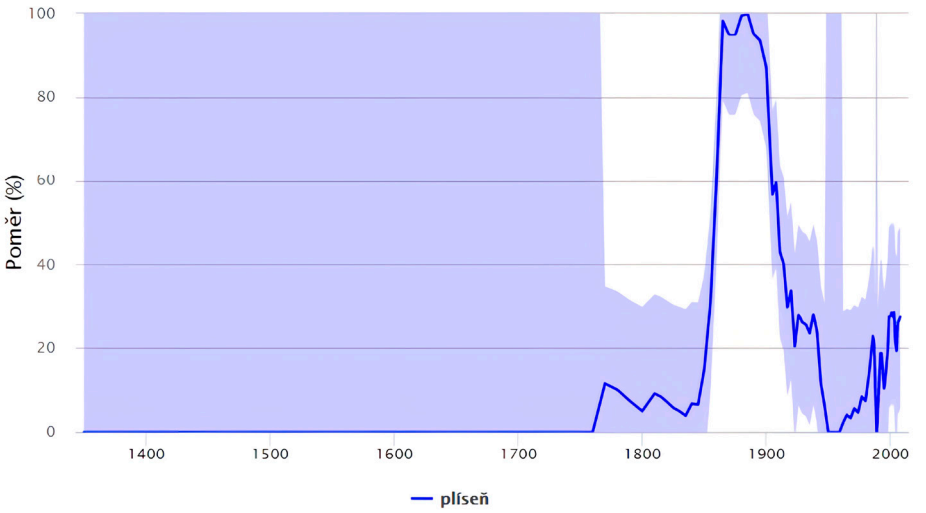

Výskyt lexému *plíseň* v korpusech *Českého národního korpusu* (vytvořeno aplikací SyD 10. 11. 2021)

[33] Tuto změnu názorně zobrazuje graf vygenerovaný s využitím dat *Českého národního korpusu* (*Český národní korpus*, b.r.).

3.2. Vznik nových substantiv a vydělení sufixu *-eň* jako samostatného slovotvorného prostředku

3.2.1. Během obrozenského a poobrozenského období dochází k přímo explozivní tvorbě nových substantiv ženského rodu zakončených na *-(e)ň*. Vznikají nová jména odpovídající výše uvedeným starším, historickým slovotvorným typům:

- deverbativům odvozeným příponou *-n*, později *-ň* (*oseň* ‚osení', *tkáň*);
- deadjektivům tvořeným pomocí formantu **-ъ* a zakončeným na *-n*, později *-ň*, jež je součástí slovotvorného základu (*červeň*, *prostráň* ‚prostranství', *sláň* ‚slaná, mořská voda; moře', *úplň* ‚plnost');
- denominativům odvozeným vyabstrahovanou příponou *-en*, později *-eň* (*hlubeň* ‚hlubina, prohlubeň')

i jména tvořená analogicky k pojmenováním již existujícím.[34] Nově se tvoří i slovotvorné varianty výrazů již dříve užívaných.[35]

3.2.2. Historické slovotvorné prostředky **-snъ*, **-znъ*, **-nъ*, obsažené ve slovotvorné struktuře řady feminin, již soudobí uživatelé jazyka nejsou schopni vydělit, neboť jednak formanty během historického vývoje jazyka pozbyly svoji produktivitu, jednak deriváty s jejich pomocí utvořené změnily během dlouhodobého užívání svoji formu. Řada těchto odvozenin nyní končí v nom./akuz. sg. na *-eň* stejně jako *ja*-kmenová feminina, jež měla ve staročeském období zakončení na *-ně* nebo alternativní tvar nom./akuz. sg. na *-ně*/*-eň* (srov. stč. *hlavně*, *pochodně*, *třešně*; *vášně*/*vášeň*, *výhně*/*výheň* – nč. *hlaveň*, *pochodeň*, *třešeň*; *vášeň*, *výheň*).[36] U uživatelů se tak posiluje povědomí o existenci skupiny feminin končících v přímých singulárových pádech na *-eň*,[37] u nichž lze toto zakončení identifikovat jako možný slovotvorný prostředek, neboť tato skupina hlásek

[34] Sémantický okruh ‚jména ovocných stromů' je nápodobou názvů *jabloň*, *třešeň*, *višeň* rozšířen o nový lexém *hrušeň*; vlivem příbuzného, konverzí vzniklého dějového feminina *náplň* a dějových jmen na *-(e)ň* (*daň*, *žeň*) se nově vytváří substantivum *výplň* aj.

[35] Např. od *a*-kmene *obruba* je pod vlivem jmen *ohlubeň*, *prohlubeň* odvozeno femininum *obrubeň*.

[36] Srov. Gebauer (1960, s. 203–204). Část těchto jmen byla odvozena sufixem *-ně* (v praslovanštině **-nьja*; např. *hlavně*, *pochodně*), u jiných je *-ň* součástí slovotvorné báze (*výhně*/*výheň*). – Dalším formálním a morfologickým vývojem těchto *ja*-kmenových feminin se zabývala Vajdlová (2013, 2020).

[37] V jiných pádech se vkladné *-e-* vypouští.

není součástí slovotvorné báze (srov. staré substantivum *kázeň*, v češtině sekundárně motivačně vztažené ke slovesu *kázati*, z hlediska novodobého uživatele obtížně motivačně dešifrovatelné *pochodeň* či průhlednější *hlaveň*, novější česká feminina *hrušeň*, *obrubeň* aj.). Splynutím a reinterpretací starých sufixů *-n*, *-ně* a částečně i *-sn*, *-zn* tak vzniká nový sufix *-(e)ň*, který v nové češtině figuruje již jako samostatný, byť okrajově užívaný slovotvorný prostředek (srov. TSČ 2, 1967, s. 255, 617–618, 752–753), jímž se tvoří femininní jména dějová (*sklizeň*), jména výsledku děje (*sklizeň*), prostředků (*líheň*), vlastností a stavů (*hlubeň*), obecná jména místní (*jahodeň*), jména podle okolnosti (*pochodeň*), význačné části (*hrušeň*) a jména hromadná a singulativní (*jahodeň*).[38]

4. Závěr

4.1. Analýza českého historického lexikálního materiálu nepotvrdila, že by slovotvorné sufixy **-snъ*, **-znъ*, **-nъ* byly v češtině v historickém období již zcela neproduktivní. Jejich produktivita je sice značně omezená, přesto se s jejich pomocí ve starších vývojových fázích češtiny (zejména v období staročeském) ještě tvoří nové deriváty. V období středněčeském sufixy již definitivně vycházejí z užívání.

4.1.1. Více využívané jsou v historické době přípony **-snъ*, **-znъ* – v období staročeském zaznamenáme patnáct nově doložených jmen, na jejichž vzniku se sufixy **-snъ*, **-znъ* podílely (např. *bázn*, *kázn*, *otržn*, *piesn*, *plasn*), během období středněčeského vzniká ještě femininum *vážeň*.

4.1.2. Ve srovnání se sufixy **-snъ*, **-znъ* se přípona **-nъ* uplatňuje v historické době již pouze sporadicky – nově jsou s její pomocí utvořena ve staré češtině jen deverbativa *čten* a *žen*, v době střední *mučeň* a *staň*, femininní morfologická varianta běžně užívaného, již ze staré češtiny známého maskulina *stan*.

[38] Klasifikaci novočeských onomaziologických kategorií i uvedené příklady derivátů přebíráme z TSČ 2 (1967, s. 752–753). – Autor pasáže věnované sufixu *-eň* v monografii Šimandl (2016, s. 181) charakterizuje sufix jako v současné češtině již nevyužívaný, což odpovídá realitě, autorovo rozvržení zohledněného a nezohledněného lexikálního materiálu, (ne)podrobeného analýze, však z diachronního pohledu považujeme za diskutabilní.

4.1.3. Bohatší je repertoár nově vzniklých deadjektiv s tvarotvornou bází končící po ztvrdnutí finály na *-n*, tvořených konverzí. V období staročeském je doloženo devět nových jmen (např. *bezvoden*, *lén*, *plán*, *zelen*), v období středněčeském další dvě (*baheň*, *slúň*).

4.1.4. Již ve staré češtině zaregistrujeme výskyt denominativ utvořených nikoliv systémově za pomoci standardních slovotvorných prostředků a postupů, ale nápodobou již existujících derivátů jiných slovotvorných, formálně navzájem blízkých typů *pies(e)n*, *žen* a *bezvoden*. Jako slovotvorný prostředek bylo při tvorbě těchto substantiv použito vyabstrahované zakončení výše uvedených výrazů (tj. kombinace hlásek *-en*) s tím rozdílem, že původně vkladné *-e-* se oproti předlohovým substantivům u těchto jmen stává stabilní součástí formy slova a ve tvarech s nenulovou koncovkou se nevypouští. Substantiva (stč. *bystřen*, *dievčen*, *tišen*, střdč. *tmeň*) jsou doložena řídce či hapaxně a užívají se vždy pouze v jediném období.

4.2. *I*-kmenová feminina s komponentem *-n* zaujímají na ose centrum–periferie slovní zásoby velice různorodé postavení, rozmanitý je i časový rozsah jejich užívání.

4.2.1. Některá substantiva (např. *dan*, *kázn*, *piesn*, *sien*) se stávají již v období staročeském stabilní součástí centrální slovní zásoby a bez větších výkyvů se užívají po celé sledované období až do současnosti. Nemalá část těchto substantiv jsou jména, jež do češtiny přecházejí z předčeských vývojových stadií jazyka nebo jež mají úzkou etymologickou spojitost s předčeským stavem.

4.2.2. Četně jsou v souboru analyzovaných jmen zastoupeny lexémy doložené ojediněle či zřídka pouze v jednom ze sledovaných období, řadící se na periferii lexikálního subsystému (např. stč. *drážn*, *lačn*, *oprzn*, *tišen*, střdč. *vážeň*, *tmeň*). Tato substantiva představují více než polovinu z celkového počtu všech *i*-kmenových feminin s komponentem *-n* a dvě třetiny ze souboru jmen nově utvořených v historických obdobích jazyka. Vyskytují se převážně v památkách pocházejících z první poloviny staročeského období, což potvrzuje archaičnost sledovaných slovotvorných typů.

4.2.3. Zřídka se feminina zakončená na *-n* vyvíjejí jiným způsobem.

4.2.3.1. Řídce užívaná substantiva *strázn* a *trýzn* jsou zaznamenána v době staročeské a pak až v obdobích obrozenském a poobrozenském. Jejich znovuzařazení do dobového lexika je pravděpodobně projevem obrozeneckého zájmu o starší jazyk.

4.2.3.2. Frekvence užití substantiva *plésn*, v době staré a střední doloženého okrajově, prudce stoupá v 19. století díky hojnému zařazování jména do uměleckých textů.[39]

4.3. Hapaxně či řídce doložená nově vznikající substantiva (např. *obran*, *oprzn*, *otrýzn*, *posvátn*, *strázn*) byla utvořena převážně z důvodů rytmických a rýmových nebo překladových. Oba důvody podnítily vznik lexémů nově vytvořených pro potřeby veršovaných slovníků mistra Bartoloměje z Chlumce (např. *črn*, *čten*, *desětázn*, *drážn*, *krásien*, *plasn*, *práchen*).

4.4. Kromě slovníků Bartoloměje z Chlumce se sledované lexémy častěji vyskytují též v dalších latinsko-českých slovnících, v biblických překladech a v textech s biblickou a křesťanskohistorickou tematikou, v období středněčeském pak zejména v pramenech náboženskovzdělavatelských včetně kázání, kde slouží k ozvláštnění textů.

4.5. *I*-kmenová feminina končící po zániku jerů a ztvrdnutí palatalizovaných finál v přímých singulárových pádech na tvrdou souhlásku a mající v ostatních pádech před koncovkami jak konsonanty tvrdé, tak měkké eliminují tuto nežádoucí alternaci svého tvarotvorného základu dvojím způsobem: přejímáním koncovek jiných měkkých deklinací, zejména ženské deklinace *ja*-kmenové (*myslili sú prázdně* ‚na pošetilé věci', *básněmi*, *v sieniech*), a pronikáním měkkého konsonantu (v případě substantiv na *-sn*, *-zn* provázeného z výslovnostních důvodů vkladným *-e-*) z jiných tvarů jmen do přímých singulárových pádů (*dan*, *kázen*, *piesen*, *prázden*, *žen*, později *daň*, *kázeň*, *píseň*, *prázdeň*, *žeň*). Oba tyto procesy probíhají již od 1. poloviny 14. století, na konci staročeského období jména končí v nom./akuz. sg. na *-eň* a sekundární koncovky jsou již značně rozšířené. Díky těmto změnám se ženská *i*-kmenová feminina postupně vyvazují z paradigmatu své původní deklinace a stávají se

[39] Přesto nepředpokládáme, že by výraz někdy byl součástí centra slovní zásoby.

jednou ze skupin substantiv, jež se podílejí na vzniku nové české deklinace – skloňovacího typu *píseň*.

4.6. Substantiva tvořená sufixy **-snъ*, **-znъ* končí na sklonku staročeského období v přímých singulárových pádech na *-eň*, jména tvořená sufixem **-nъ* nebo konverzí na *-ň*, popř. *-eň*, vkladné *-e-* se ve tvarech ostatních pádů vypouští. Stejné zakončení mají na rozhraní středněčeského a obrozenského období, tj. přibližně na přelomu 18. a 19. století, po přebudování své fonetické a slabičné struktury i *ja*-kmenová feminina mající ve staré češtině v nom./akuz. sg. zakončení *-ně* nebo *-ně*/*-eň* (*hlavně*, *vášně*/*vášeň*), tj. jména zčásti tvořená pomocí sufixu *-ně* (psl. **-nьja*). Původní slovotvorná struktura všech těchto substantiv je vzhledem k neproduktivnosti sufixů, jež se podílely na jejich vzniku, pro uživatele v době obrozenské a poobrozenské již nestanovitelná, a tak je na základě těchto jmen jako nový slovotvorný prostředek identifikován a vyčleněn sufix *-(e)ň*, hojně využívaný v období obrozenském a poobrozenském a jako omezeně produktivní uváděný ještě ve starších slovotvorných monografiích věnujících se současné češtině.[40]

Zkratky – zdroje

Diachronní korpusy *Českého národního korpusu* (Archiv 19. století, DIAKON, DIAKORP V6, KH-dopisy) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2014– (Archiv 19. století), 2020– (DIAKON), 2015– (DIAKORP V6), 2017 (KH-dopisy). Cit. verze dat z 11.11.2021. Dostupné z http://www.korpus.cz – see *Český národní korpus*, n.d.

ESSČ – *Elektronický slovník staré češtiny*, n.d. [2006–. Cit. verze dat z 5.11.2021].

LDHBČ – *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý, n.d.). [2012. Cit. verze dat z 29.10.2021].

LDHBČ² – *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [Interní verze databáze přístupná pracovníkům podílejícím se na projektu LDHBČ] (Nejedlý, 2021). [Cit. verze dat z 30.10.2021].

StčS – *Staročeský slovník*, 1968–2008.

[40] Tento sufix nepovažujeme za mladší formu dříve se uplatňujících, okazionálně užitých sufixů *-en* (srov. bod 1.2.3) a *-eň* (srov. bod 2.2.1), neboť substantiva utvořená pomocí těchto sufixů (stč. *bystřen*, *dievčen*, *tišen*, střdč. *tmeň*) byla užívána hapaxně vždy pouze v jediném období a do doby obrozenské a poobrozenské se nedochovala. Opět se zde tedy jedná o diskontinuitu vývoje (srov. poznámky 29 a 31), tentokrát ale nikoliv na úrovni lexikální, ale na úrovni slovotvorných prostředků.

Zkratky – literatura

ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Erhart et al., 1989–2021).
NESČ – *Nový encyklopedický slovník češtiny* (Karlík et al., 2016).
PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957.
SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 1994.
SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971.
StčS – *Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (Ryšánek et al., 1968).
TSČ 2 – *Tvoření slov v češtině: Vol. 2. Odvozování podstatných jmen* (Daneš et al., 1967).

Bibliografie

Zdroje

Český národní korpus. (n.d.). Ústav Českého národního korpusu FF UK. Retrieved November 11, 2021, from http://www.korpus.cz

Elektronický slovník staré češtiny [ESSČ]. (n.d.). Ústav pro jazyk český AV ČR. Retrieved November 5, 2021, from http://vokabular.ujc.cas.cz

Gebauer, J. (1970). *Slovník staročeský* (2nd ed., Vols. 1–2). Academia. http://vokabular.ujc.cas.cz

Kartotéka novočeského lexikálního archivu oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. (n.d.). https://bara.ujc.cas.cz/psjc

Nejedlý, P. (Proj. Dir.). (n.d.). *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [LDHBČ]. Ústav pro jazyk český AV ČR. Retrieved October 29, 2021, from https://madla.ujc.cas.cz

Nejedlý, P. (Proj. Dir.). (2021). *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [LDHBČ²; Interní verze databáze přístupná pracovníkům podílejícím se na projektu LDHBČ]. Ústav pro jazyk český AV ČR.

Staročeské lexikální kartotéky oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR. (n.d.).

Staročeský slovník [StčS]. (1968–2008). (Pt. 1–26). Academia. http://vokabular.ujc.cas.cz

Vokabulář webový: Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny. (n.d.). Ústav pro jazyk český. Retrieved November 8, 2021, from http://vokabular.ujc.cas.cz

Literatura

Brugmann, K. (1906). *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (Vol. 2/1). Trübner.

Daneš, F., Dokulil, M., & Kuchař, J. (Eds.). (1967). *Tvoření slov v češtině: Vol. 2. Odvozování podstatných jmen* [TSČ 2]. Academia.

Elektronický slovník staré češtiny [ESSČ]. (n.d.). Vokabulář webový. https://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=ESSC&o=slovniky

Erhart, A., Havlová, E., & Janyšková, I. (Eds.). (1989–2021). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* [ESJS] (Vols. 1–20). Academia; Tribun EU.

Gebauer, J. (1960). *Historická mluvnice jazyka českého: Vol. 3. Tvarosloví: Pt. 1. Skloňování* (2nd ed.). Nakladatelství Československé akademie věd.

Havránek, B. (1936). Vývoj spisovného jazyka českého. In B. Havránek, O. Hujer, & V. Vážný (Eds.), *Československá vlastivěda: Řada 2. Spisovný jazyk český a slovenský* (pp. 1–144). Sfinx.

Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (Eds.). (2016). *Nový encyklopedický slovník češtiny* [NESČ]. Nakladatelství Lidové noviny. https://www.czechency.org

Komárek, M. (2012). *Dějiny českého jazyka*. Host.

Kosek, P. (2014). *Historická mluvnice češtiny*. Masarykova univerzita.

Machek, V. (2010). *Etymologický slovník jazyka českého* (5th ed.). Nakladatelství Lidové noviny.

Michálek, E. (1989). *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Academia.

Nejedlý, P. (2010a). Diskontinuita jazykového vývoje a lexikální systém. In S. Čmejrková, J. Hoffmannová, & E. Havlová (Eds.), *Užívání a prožívání jazyka* (pp. 183–187). Karolinum.

Nejedlý, P. (2010b). Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: Mezi kontinuitou a diskontinuitou. In M. Janečková, J. Alexová, & V. Pospíšilová (Eds.), *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru* (pp. 105–117). ARSCI.

Nejedlý, P. (2014). Korelace slovotvorného a lexikálního systému z hlediska diachronního (na příkladu sufixu *-izna*). In M. Gębka-Wolak, J. Kamper-Warejko, & A. Moroz (Eds.), *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych* (pp. 241–252). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Nejedlý, P. (Ed.). (2019). *Slovotvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*. Academia.

Petr, J. (Ed.). (1986). *Mluvnice češtiny* (Vol. 1). Academia.

Příruční slovník jazyka českého [PSJČ] (Vols. 1–8). (1935–1957). Státní nakladatelství; Státní pedagogické nakladatelství. https://psjc.ujc.cas.cz

Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník* (2nd ed.). Leda.

Ryšánek, F., Daňhelka, J., Cejnar, J., Michálek, E., Nedvědová, M., Němec, I., & Tyl, Z. (1968). *Staročeský slovník: Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* [StčS]. Academia.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost [SSČ] (2nd ed.). (1994). Academia.

Slovník spisovného jazyka českého [SSJČ] (Vols. 1–4). (1960–1971). Nakladatelství Československé akademie věd. https://ssjc.ujc.cas.cz

Šimandl, J. (Ed.). (2016). *Slovník afixů užívaných v češtině*. Karolinum.

Šimek, Š. (2017). Staročeské *přiekora*, *přiekořizn*, *přiekořizna* – rekonstrukce formální a významové stránky. In O. Uličný (Ed.), *Struktura v jazyce, jazyk v komunikaci* (pp. 89–97). Technická univerzita v Liberci.

Šlosar, D. (1986). Tvarosloví. In A. Lamprecht, D. Šlosar, & J. Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (pp. 129–246). Státní pedagogické nakladatelství.

Šlosar, D., Večerka, R., Dvořák, J., & Malčík, P. (2009). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Host.

Vajdlová, M. (2012). O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské). In S. Čmejrková, J. Hoffmannová, & J. Klímová (Eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním* (pp. 185–189). Karolinum.

Vajdlová, M. (2013). *Ja*-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. sg. *-ě/-0* ve vztahu k deklinačnímu typu *píseň* (pohled vývojový). *Lingvistika Praha*, *2013*. http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik

Vajdlová, M. (2020). *Formování a vývoj nekmenového deklinačního typu* píseň [Unpublished doctoral dissertation]. Univerzita Karlova.

Vážný, V. (1964). *Historická mluvnice česká: Vol. 2. Tvarosloví: Pt. 1. Skloňování*. Státní pedagogické nakladatelství.

Voleková, K. (2015). *Česká lexikografie 15. století*. Academia.

Czech *i*-Stem Feminine Nouns Ending in *-n* and Their Development in Older Czech (from 1300 to 1900)

Summary

In this paper we follow both the functional and formal development of word-formative formants **-snъ*, **-znъ*, **-nъ* during the Old and Middle Czech periods and during the period of the National Revival and afterwards, and the word-formative and formal development of Czech *i*-stem feminines with the component *-n-* during the same period. These nouns are formed by derivation using the suffixes mentioned above or by conversion using the grammatical formant **-ъ*, and, after the disappearance of the softness correlation, they identically end in the form of direct singular cases on the *-n* nasal. In order to eliminate alternations of the morphological base, they change their ending in these forms from *-(e)n* to *-(e)ň* during their development. As a result, in the later developmental stages of the language, they converge formally to the Old Czech *ja*-stem feminines originally ending in *-ně* or *-ně/-eň*, which also changed their forms nom./acc. sg. in favour of the ending *-eň*

during the development. At the same time, the no longer productive suffixes *-n*, *-ně* (in Proto-Slavic **-nьja*) and partly also *-sn*, *-zn* (Modern Czech *-seň*, *-zeň*) merge into a new, self-applying suffix *-(e)ň*.

Czeskie rzeczowniki żeńskie z tematem *-i* zakończone na *-n* i ich rozwój w starszych okresach rozwoju języka czeskiego (1300–1900)

Streszczenie

Niniejszy artykuł pokazuje zarówno funkcjonalny i formalny rozwój formantów słowotwórczych **-snь*, **-znь*, **-nь* w okresie staro- i średnioczeskim oraz w okresie odrodzenia narodowego i poodrodzeniowym, jak również słowotwórczy i formalny rozwój czeskich rzeczowników żeńskich z tematem *-i* z komponentem *-n-* w tym czasie. Analizowane rzeczowniki są tworzone przez derywację za pomocą wymienionych sufiksów lub przez konwersję za pomocą formantu gramatycznego **-ь*, a po zaniku miękkości w przypadkach niewymagających przyimka kończą się w liczbie pojedynczej spółgłoską nosową *-n*. W toku dalszego rozwoju, w celu wyeliminowania zmienności podstawy morfologicznej zmieniają swoje zakończenie w tych formach z *-(e)n* na *-(e)ň*. W rezultacie na późniejszych etapach rozwoju języka zbiegają się one formalnie ze staroczeskim tematem *-ja* rzeczowników żeńskich zakończonych pierwotnie na *-ně* lub *-ně*/*-eň*, które również zmieniły formy w mianowniku/bierniku liczby pojedynczej na końcówkę *-eň*. Jednocześnie nieproduktywne już sufiksy *-n*, *-ně* (prasłowiańskie **-nьja*) i częściowo także *-sn*, *-zn* (współczesne czeskie *-seň*, *-zeň*) łączą się w nowy sufiks *-(e)ň*.

Keywords: *i*-stem feminine nouns ending in *-n*; Proto-Slavic suffixes **-snь*, **-znь*, **-nь*; suffix *-(e)ň*; word-formation; deverbal nouns; denominatives; Old Czech period; Middle Czech period; Czech in the period 1775–1900; development of language

Słowa kluczowe: rzeczowniki żeńskie z tematem *-i* zakończone na *-n*; prasłowiańskie sufiksy **-snь*, **-znь*, **-nь*; sufiks *-(e)ň*; słowotwórstwo; rzeczowniki odczasownikowe; denominatywy; okres staroczeski; okres średnioczeski; język czeski w okresie 1775–1900; rozwój języka

Miloslava Vajdlová, Czech Language Institute, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2446-1659
Correspondence: vajdlova@ujc.cas.cz

The preparation of this article was financed within the statutory activity of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences (RVO No. 68378092), and made use of data and tools provided by the LINDAT/CLARIAH-CZ Research Infrastructure (https://lindat.cz), supported by the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic (Project No. LM2018101) and the Czech National Corpus. [Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092 a s využitím dat a nástrojů, jež poskytují výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (https://lindat.cz) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101) a Český národní korpus.]

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

Publication history: Received: 2021-12-16; Accepted: 2022-03-24; Published: 2023-03-31